O‘ZBEK MUMTOZ ADABIYOTIDA AN’ANALAR, ADABIY YO‘NALISHLAR VA BADIIY TAFAKKUR EVOLYUTSIYASI

Yo‘ldosheva Malika Elmurod qizi
Navoiy viloyat Karmana tuman 6-maktab o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek mumtoz adabiyotining shakllanishi va taraqqiyotida an’ana, adabiy yo‘nalish hamda badiiy tafakkur o‘rtasidagi munosabat tahlil qilindi. Qadimgi turkiy yozma yodgorliklardan boshlab, islomiy-ma’rifiy adabiyot, turkiy mumtoz she’riyat, temuriylar davri adabiy muhiti va Alisher Navoiy ijodigacha bo‘lgan jarayonlar izchil yoritildi. Aruz, janrlar tizimi, ramz va timsollar, irfoniy qarashlar, xalqona ifoda hamda ijodiy individuallikning badiiy tafakkur rivojidagi o‘rni ko‘rib chiqildi. Tahlil natijasida mumtoz adabiyot taraqqiyoti tayyor qoliplarning oddiy takrori emas, balki an’anani ijodiy o‘zlashtirish va yangilash jarayoni ekani asoslandi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek mumtoz adabiyoti, adabiy an’ana, adabiy yo‘nalish, badiiy tafakkur, turkiy yozma yodgorliklar, tasavvuf, aruz, Alisher Navoiy, janr, poetika.

Abstract. This article examines the relationship between literary tradition, literary tendencies, and the evolution of artistic thought in the formation and development of Uzbek classical literature. It traces the process from early Turkic written monuments and Islamic intellectual literature to classical Turkic poetry, the literary environment of the Timurid period, and the works of Alisher Navoi. The article discusses the role of aruz, genre conventions, symbols and imagery, Sufi ideas, vernacular expression, and individual creativity. It argues that the development of classical literature was not merely the repetition of established forms, but a continuous process of creatively interpreting and renewing tradition.

Keywords: Uzbek classical literature, literary tradition, literary tendency, artistic thought, Turkic written monuments, Sufism, aruz, Alisher Navoi, genre, poetics.

Аннотация. В статье анализируется взаимосвязь литературной традиции, литературных направлений и эволюции художественного мышления в становлении и развитии узбекской классической литературы. Рассматривается путь от древнетюркских письменных памятников и исламской интеллектуальной литературы до классической тюркской поэзии, литературной среды эпохи Тимуридов и творчества Алишера Навои. Особое внимание уделяется роли аруза, жанровых канонов, символов и образов, суфийских идей, народной речи и индивидуального авторского начала. Обосновывается положение о том, что развитие классической литературы представляло собой не простое повторение готовых форм, а их творческое освоение и обновление.

Ключевые слова: узбекская классическая литература, литературная традиция, литературное направление, художественное мышление, древнетюркские памятники, суфизм, аруз, Алишер Навои, жанр, поэтика.

Kirish

O‘zbek mumtoz adabiyoti ko‘p asrlik tarixiy, madaniy va estetik tajriba negizida shakllangan murakkab badiiy hodisadir. Uning taraqqiyotini faqat mashhur ijodkorlar yoki alohida asarlar ketma-ketligi orqali tushuntirish yetarli emas. Adabiy jarayonning ichki harakatini anglash uchun an’analarning davomiyligi, turli adabiy yo‘nalishlarning o‘zaro ta’siri va badiiy tafakkurdagi o‘zgarishlarni birgalikda o‘rganish zarur. Chunki har bir davr avvalgi davrdan shakl, obraz va ifoda vositalarini meros qilib oladi, ayni paytda ularni yangi tarixiy ehtiyojlar asosida qayta talqin qiladi.

Adabiyotlar tahlili

O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixini o‘rganishda N. Mallayevning o‘zbek adabiyoti tarixi bo‘yicha tadqiqotlari muhim manbalardan biri hisoblanadi. Ularda qadimgi turkiy yodgorliklar, islomiy davr adabiyoti va keyingi mumtoz ijodkorlar merosi tarixiy izchillikda ko‘rib chiqiladi [1]. Fitratning adabiyot nazariyasiga oid

qarashlari esa badiiy asar, janr, vazn va poetik qurilishni nazariy anglash uchun ahamiyatlidir [2].

Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn", "Mezon ul-avzon" va "Majolis un-nafois" asarlari mumtoz adabiyotning til, vazn, tazkira va ijodkorlik haqidagi ichki qarashlarini o'rganishda bevosita manba vazifasini bajaradi [3–5]. Navoiy merosida turkiy tilning badiiy imkoniyatlari, she'riy shakllarning xususiyatlari va adabiy muhitga munosabat masalalari alohida o'rin tutadi.

Tasavvufiy adabiyot tarixini o'rgangan olimlarning ishlari Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqirg'oniy va boshqa mutasavvif ijodkorlar merosidagi ma'rifiy-axloqiy g'oyalarni tushunishga yordam beradi [6]. Ushbu maqolada adabiyotshunoslik manbalaridagi tarixiy ma'lumotlar o'zaro qiyoslanib, an'ana va badiiy yangilanish munosabati asosiy tahlil mezoni sifatida olindi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda tarixiy-adabiy yondashuv orqali adabiy hodisalar yuzaga kelgan davrning ijtimoiy-madaniy sharoiti hisobga olindi. Qiyosiy-tipologik usul turli davr ijodkorlaridagi umumiy poetik xususiyatlar va individual farqlarni aniqlashga xizmat qildi. Poetika tahlili esa janr, vazn, obraz, ramz, kompozitsiya va badiiy til xususiyatlarini ko'rib chiqishda qo'llanildi. Adabiy yo'nalishlar qat'iy va bir-biridan uzilgan bosqichlar sifatida emas, balki bir davrning o'zida hamkorlik qilishi yoki bahslashishi mumkin bo'lgan ijodiy tendensiyalar sifatida talqin etildi.

1. Mumtoz adabiy an'analarning tarixiy ildizlari

O'zbek mumtoz adabiyotining uzoq ildizlari qadimgi turkiy og'zaki ijod va yozma yodgorliklarga borib taqaladi. "O'rxun-Enasoy" bitiklarida xalq xotirasi, hukmdor va el munosabati, jasorat, sadoqat hamda tarixiy mas'uliyat kabi tushunchalar badiiy ifoda topgan. "Devonu lug'otit turk" va "Qutadg'u bilig" singari asarlar esa turkiy tilning ifoda imkoniyatlari, axloqiy-falsafiy qarashlar va nasihat ruhidagi adabiy tafakkur rivojini ko'rsatadi. Bu yodgorliklarni keyingi o'zbek mumtoz adabiyotining to'liq shakllangan ko'rinishi deb bo'lmaydi, biroq ular uning tarixiy-madaniy zaminini belgilaydi.

Islom madaniyati ta'sirida adabiy tafakkur yangi tushuncha va obrazlar bilan boyidi. Qur'oniy qissalar, hadislar, fors-tojik adabiyoti va tasavvuf ta'limoti badiiy mazmunning muhim manbalariga aylandi. Natijada ma'rifat, komil inson, nafsni tarbiyalash, ishq, fano va baqo kabi tushunchalar adabiyotda ko'p qatlamli ramziy mazmun kasb etdi. Bu ta'sir turkiy adabiyotning o'ziga xosligini yo'qotmadi; aksincha, mahalliy til va obrazlar bilan qo'shilib, yangi badiiy sintezni yuzaga keltirdi.

Ahmad Yassaviy hikmatlarida xalqona ifoda, sodda sintaksis va axloqiy-ma'rifiy maqsad yetakchi bo'lsa, keyingi davr mumtoz she'riyatida aruz, murakkab tashbeh va ramzlar tizimi tobora kengaydi. Shunday qilib, mumtoz an'ana bir xil uslubning davomiyligi emas, balki turli ifoda qatlamlarining tarixiy ravishda bir-birini boyitib borishidir.

2. Adabiy yo'nalishlar va poetik an'analarning o'zaro ta'siri

Mumtoz adabiyotda tasavvufiy-irfoniy yo'nalish, pand-nasihat ruhidagi didaktik adabiyot, ishqiy-lirik she'riyat, tarixiy-qahramonlik mazmunidagi dostonchilik va ijtimoiy-axloqiy fikrni ifodalovchi asarlar bir-biri bilan uzviy aloqada rivojlangan. Bu yo'nalishlarni zamonaviy adabiyotshunoslikdagi oqimlar bilan aynan tenglashtirish to'g'ri emas: ular ko'pincha bitta asar ichida birlashib, bir-birini to'ldiradi.

Tasavvufiy adabiyotda ishq faqat insoniy tuyg'u emas, balki haqiqatni izlash va ruhiy kamolotga intilish timsoli sifatida ham talqin qilinadi. Yor, may, soqiy, hijron va visol kabi obrazlar matnning mazmuniy qatlamiga qarab dunyoviy yoki irfoniy ma'no kasb etishi mumkin. Shu bois mumtoz she'rni sharhlashda ramzlarni bitta tayyor ma'noga bog'lab qo'ymasdan, asarning umumiy mazmuni va tarixiy an'anasini hisobga olish lozim.

Didaktik yo'nalishda axloqiy kamolot, adolat, ilm, saxovat va insoniy mas'uliyat masalalari markazga chiqadi. "Qutadg'u bilig"dagi davlat boshqaruvi va axloq haqidagi qarashlar, keyingi nasihat ruhidagi asarlar hamda Navoiyning ayrim dostonlaridagi ma'rifiy g'oyalar bu an'ananing turli davrlarda yangicha talqin

etilganini ko‘rsatadi. Didaktik mazmun badiiylikka qarama-qarshi emas: obrazlar, voqealar va poetik kompozitsiya orqali berilganda, u estetik ta’sir kuchiga ega bo‘ladi.

Ishqiy-lirik an’ana g‘azal janrida yuksak darajaga ko‘tarildi. G‘azalning matla’, maqta’, qofiya va radif kabi shakliy talablari ijodkor uchun umumiy me’yor yaratgan. Biroq ayni shu me’yorlar shoirga ohang, obrazlar tizimi va fikr taraqqiyotida o‘ziga xoslik ko‘rsatish imkonini bergan. Mumtoz poetikada shakliy intizom va ijodiy erkinlik bir-birini inkor etmaydi; mahorat ko‘pincha mavjud shakl ichida yangi ma’no ochish bilan belgilanadi.

3. Temuriylar davri va Alisher Navoiy ijodida badiiy tafakkur yangilanishi

Temuriylar davri adabiy muhiti turkiy va forsiy adabiy an’analarning faol muloqoti, ilm-fan va san’at homiyligi, tazkira va tarjima faoliyatining rivoji bilan xarakterlanadi. Adabiy majlislar va saroy muhitida shakllangan ijodiy aloqalar shoirlarning poetik mahoratini oshirish bilan birga, adabiyotning o‘zini anglashiga ham ta’sir ko‘rsatdi. Adabiyot endilikda faqat axloqiy yoki estetik ifoda vositasi bo‘lib qolmay, tilning imkoniyatlarini namoyish etuvchi va ijodkorning mavqeini belgilovchi maydonga ham aylandi.

Alisher Navoiy ijodi turkiy mumtoz adabiyot taraqqiyotida muhim burilish sifatida baholanadi. Navoiy avvalgi forsiy va turkiy poetik tajribani chuqur o‘zlashtirgan holda, turkiy tilning murakkab falsafiy, ishqiy va ijtimoiy mazmunlarni ifodalash imkoniyatlarini amalda ko‘rsatdi. “Muhokamat ul-lug‘atayn”da til imkoniyatlari haqidagi mulohazalar adabiy-estetik qarashlar bilan bog‘liq holda namoyon bo‘ladi [3]. Bu asarni faqat ikki tilni qiyoslash emas, balki ijodiy til va adabiy meros haqida mulohaza yuritish tajribasi sifatida ham o‘qish mumkin.

“Xamsa” dostonlarida Navoiy mavjud syujet va obrazlarni takrorlash bilangina cheklanmaydi. Ularni o‘z davrining axloqiy, falsafiy va ijtimoiy savollari bilan bog‘laydi. Qahramonlarning tanlovi, adolat va hokimiyat munosabati, ishq va

ma'rifat, insonning ichki kamoloti kabi masalalar dostonlarning mazmuniy qatlamini kengaytiradi. An'anaviy syujet ijodkor tafakkurida qayta ishlanib, mustaqil badiiy konsepsiyaga aylanadi.

Navoiy lirikasida ham an'anaviy obrazlar individual ruhiy tajriba bilan boyiydi. Shoirning poetik mahorati faqat murakkab san'atlarni qo'llashda emas, balki obraz, ohang va fikrni yaxlit tizimga birlashtirishida ko'rinadi. "Mezon ul-avzon"ning mavjudligi esa aruz masalalari mumtoz ijodkorlar uchun nazariy jihatdan ham muhim bo'lganini ko'rsatadi [4]. "Majolis un-nafois" esa adabiy muhit, shoirlar va ijodiy mezonlar haqidagi tarixiy tasavvurlarni o'rganishda qimmatli manbadir [5].

4. Badiiy tafakkur evolyutsiyasi: an'ana, individuallik va xalqona ifoda

Mumtoz adabiyotdagi badiiy tafakkur evolyutsiyasini bir necha o'zaro bog'liq jarayon orqali ko'rish mumkin. Birinchisi — og'zaki ijod va qadimgi yozma yodgorliklardagi jamoaviy xotira hamda axloqiy qarashlarning yozma adabiyotda murakkab poetik tizimga aylanishi. Ikkinchisi — islomiy-ma'rifiy va tasavvufiy tushunchalarning turkiy badiiy tilga singishi. Uchinchisi — janr va vazn me'yorlarining takomillashuvi bilan birga shoirning individual uslubi kuchayishi. To'rtinchisi — tilning badiiy imkoniyatlari va adabiy meros haqida ongli nazariy mulohazalarning yuzaga kelishidir.

Badiiy tafakkurdagi o'zgarish faqat mavzularning yangilanishi bilan o'lchanmaydi. Obrazning vazifasi, lirik qahramonning ichki dunyosi, ramzlarning ko'pma'noliligi va muallif pozitsiyasining ifodalanish usuli ham o'zgarib boradi. Masalan, yor obrazi ayrim matnlarda ma'shuqa timsoli bo'lsa, boshqa kontekstlarda ilohiy haqiqatga intilish ma'nosini olishi mumkin. Bu ko'pma'nolilik mumtoz adabiyotning estetik qudratini oshiradi va o'quvchidan tarixiy hamda matniy kontekstni hisobga olishni talab etadi.

Xalqona ifoda bilan kitobiy poetika o'rtasidagi munosabat ham muhimdir. Mumtoz adabiyot ko'pincha saroy yoki ilmiy muhit bilan bog'liq bo'lgan bo'lsa-da, unda xalq maqollari, jonli nutq unsurlari, milliy urf-odatlar va turkiy tafakkurga xos

obrazlar ham o‘z aksini topadi. Shu uyg‘unlik adabiy tilning imkoniyatlarini kengaytirib, asarlarning turli qatlamlar tomonidan qabul qilinishiga yordam bergan.

Shuningdek, adabiy an’ana o‘zgarishsiz saqlanadigan meros emas. Har bir ijodkor undan ayrim unsurlarni tanlaydi, qayta talqin qiladi yoki yangi vazifaga moslashtiradi. Shu sababli an’ana va yangilikni qarama-qarshi hodisalar deb emas, badiiy taraqqiyotning o‘zaro bog‘liq ikki tomoni sifatida tushunish maqsadga muvofiq.

Tahlil va natijalar

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek mumtoz adabiyotidagi taraqqiyot jarayoni uch asosiy omil bilan belgilanadi: tarixiy-madaniy davomiylik, janr-poetik tizimning takomillashuvi va ijodkorning individual badiiy tafakkuri. Qadimgi turkiy yodgorliklar adabiy xotira va axloqiy mazmun uchun zamin yaratgan bo‘lsa, islomiy-ma’rifiy muhit yangi falsafiy tushunchalar va ramzlarni olib kirdi. Keyingi mumtoz she’riyat esa mazkur qatlamlarni aruz, g‘azal, qasida, ruboiy va doston kabi shakllar orqali rivojlantirdi.

Ikkinchi natija shundan iboratki, adabiy yo‘nalishlar bir-biridan mutlaq ajralgan holda mavjud bo‘lmagan. Tasavvufiy, ishqiy va didaktik mazmun bir asar doirasida tutashishi mumkin. Shuning uchun asarlarni faqat bitta yo‘nalish doirasida baholash uning mazmuniy ko‘pqatlamliligini cheklab qo‘yishi ehtimoli bor.

Uchinchi natija — Navoiy ijodida an’anani ijodiy qayta ishlash badiiy tafakkur evolyutsiyasining yorqin ko‘rinishidir. Shoirning til, janr, obraz va g‘oya bilan ishlashi turkiy adabiyotning ifoda doirasini kengaytirdi. Demak, mumtoz adabiyot tarixini o‘rganishda ta’sir va davomiylikni qayd etish bilan birga, har bir ijodkorning an’anaga kiritgan yangiligini ham aniqlash zarur.

Xulosa

O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixiy-madaniy qatlamlarning o‘zaro ta’siri natijasida shakllangan va rivojlangan. Qadimgi turkiy yozma yodgorliklar, islomiy-ma’rifiy adabiyot, tasavvufiy qarashlar hamda fors-tojik va turkiy poetik an’analar

bu jarayonning muhim manbalarini tashkil etadi. Ularning o‘zaro aloqasi mumtoz adabiyotga mavzu, obraz va shakl jihatidan rang-baranglik baxsh etgan.

Adabiy yo‘nalishlar va janrlar tizimi badiiy tafakkur rivojiga tayanch bo‘lgan, biroq ijodkorlar ularni shunchaki takrorlamagan. Ayniqsa, Alisher Navoiy ijodida an’anaviy shakllarning yangi g‘oyalar va individual badiiy qarashlar bilan boyishi yaqqol ko‘rinadi. Shunday ekan, mumtoz adabiyotning taraqqiyotini an’ana va yangilik, umumiy poetik me’yor va ijodiy individuallik o‘rtasidagi uzluksiz muloqot sifatida baholash mumkin.

Mumtoz merosni zamonaviy adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan o‘rganishda matnning tarixiy konteksti, ramzlarning ko‘pma’noliligi, janr talablari va til xususiyatlarini birgalikda tahlil qilish lozim. Bunday yondashuv adabiy an’ananing davomiyligini ham, uning ichki yangilanish mexanizmlarini ham aniqroq ochib beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mallayev N. O‘zbek adabiyoti tarixi. — Toshkent: O‘qituvchi, 1976.
2. Fitrat A. Adabiyot qoidalari. — Toshkent: O‘qituvchi, 1995.
3. Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug‘atayn. — Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
4. Alisher Navoiy. Mezon ul-avzon. — Toshkent: Fan.
5. Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. — Toshkent: Fan.
6. Ahmad Yassaviy. Devoni hikmat. — Toshkent: nashr ma’lumotlari foydalanilgan nashrga muvofiq aniqlashtiriladi.
7. Qoshg‘ariy M. Devonu lug‘otit turk. — Toshkent: Fan.
8. Yusuf Xos Hojib. Qutadg‘u bilig. — Toshkent: Fan.